

ALEKSANDRE KHAKHANASHVILI AND CURRENT ISSUES OF KARTVELOLOGY

ალექსანდრე ხახანაშვილი და ქართველოლოგიის აქტუალური საკითხები

Mariam Koberidze

Doctor of Philology, Professor of Gori State Teaching University,
Gori, Chavchavadze st., №53, 1400, Georgia,
+995577251275, maikoberidze@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0002-6604-1628>

Abstract. Aleksandre Khakhanashvili is a representative of the generation working in Russia who was actively involved in the care of the Georgian language, literature, history and culture. He continued the work of his dear teacher - Ilia Okromchedlishvili at the Lazarev Institute of Oriental Languages in Moscow and at Moscow University, where he taught Georgian language from 1889 to 1912. Aleksandre Khakhanashvili was the head of the Department of Georgian Language of Oriental Languages in Moscow, the secretary of the Scientific Council and a Private-Docent.

This article analyzes Aleksandre Khakhanashvili's attitude to current issues of Kartvelology. The research is based on scientific publications, archival and press materials. In this regard, his letters are interesting: "Georgian Literary Language", "About Old Georgian", "Prof. Homel's Opinion on Georgian Language", "Professor Tomasheky's Opinion on Georgians and Armenians", "Definition of One Legal Term", "Imeretian or Georgian Language" and others.

As a result of observations on the relevant material, Al. Khakhanashvili's Opinions were distinguished:

Opinions expressed by foreign linguists about the origin and development of the Georgian language should be based on their own research and correct information. Only a Georgian scholar or Iberist can study the Georgian alphabet.

The opinion expressed by Fritz Hommel, a professor at the University of Munich, that the Georgian language is related to the Etruscan, Basque, Elamite, and Hittite languages is based on two or three examples, and these examples are not visible. For example, the verb: Madiurad-turna, turnak, turnash is compared to Georgian: I am, you are, there is. The opinion expressed by Fritz Hommel, a professor at the University of Munich, that the Georgian language is related to the Etruscan, Basque, Elamite, and Hittite languages is based on two or three examples, and these examples are not visible. For example, the verb: Madiurad-turna, turnak, turnash is compared to Georgian: var (I am), khar (you are), ars (he/she/it is).

The same can be said about the opinion of Professor Tomaszek of the University of Vienna on the relationship between the Georgian language and the Basque language (there are no substantiated examples).

The writings of Giorgi Eristavi are the beginning of a new stage of the Georgian literary language. The study of dialects and their introduction into literary language should be done with caution, as the development of writing requires the approchement of language and dialectic speech. It is important to protect the purity of the language from barbarisms and to translate the Georgian terminology accurately into another language.

Aleksandre Khakhanashvili's contribution to the study of Georgian manuscripts is particularly important in relation to the present. Finding, studying and publishing Georgian manuscripts abroad are still problematic. Determining the conformity of the manuscripts described by Aleksandre Khakhanashvili with other manuscripts and studying them from a linguistic point of view is still relevant.

The work is noteworthy for the study the history of the Georgian language and of Georgian dialectology.

Key words: Aleksandre Khakhanashvili, Georgian language, Georgian literary language, Dialect, Purity of language, Terminology, Georgian manuscripts.

მარიამ კობერიძე

ფილოლოგიის დოქტორი, გორის სახელმწიფო სასწავლო
უნივერსიტეტის პროფესორი, ქ. გორი, ჭავჭავაძის ქ., №53, 1400,
საქართველო, +995577251275, maikoberidze@gmail.com,

<https://orcid.org/0000-0002-6604-1628>

აბსტრაქტი. ალექსანდრე ხახანაშვილი რუსეთში მოღვაწე იმ თაობის წარმომადგენელია, რომელიც აქტიურად იყო ჩართული ქართული ენის, ლიტერატურის, ისტორიისა და კულტურის მოვლა-პატრონობაში. მან გააგრძელა თავისი ძვირფასი მასწავლებლის -- ილია ოქრომჭედლიშვილის საქმიანობა მოსკოვის აღმოსავლური ენების ლაზარევის ინსტიტუტსა და მოსკოვის უნივერსიტეტში, სადაც ქართულ ენას ასწავლიდა 1889 წლიდან 1912 წლამდე. ალექსანდრე ხახანაშვილი იყო მოსკოვის აღმოსავლური ენების ქართული ენის კათედრის ხელმძღვანელი, სამეცნიერო საბჭოს მდივანი და პრივატ-დოცენტი.

წინამდებარე სტატიაში გაანალიზებულია ალექსანდრე ხახანაშვილის დამოკიდებულება ქართველოლოგიის აქტუალურ საკითხებთან. კვლევა ემყარება სამეცნიერო პუბლიკაციებს, საარქივო და პრესის მასალებს. ამ მხრივ, საინტერესოა მისი წერილები: „ქართული სამწერლო ენა“, „ძველი ქართულის შესახებ“, „აზრი პროფ. ჰომელისა ქართული ენის შესახებ“, „აზრი პროფესორის ტომაშევის ქართველთა და სომეხთა შესახებ“, „ერთი იურიდიული ტერმინის განმარტება“, „იმერული თუ ქართული ენა“ და სხვა.

შესაბამის მასალაზე დაკვირვების შედეგად გამოიკვეთა ალ. ხახანაშვილის მოსაზრებები:

უცხოელ ენათმეცნიერთა მიერ გამოთქმული მოსაზრებები ქართული ენის წარმოშობისა და განვითარების შესახებ უნდა ეფუძნებოდეს საკუთარ გამოკვლევებსა და სწორ ინფორმაციას. ქართული ანბანის შესწავლა შეუძლია მხოლოდ ქართულის მცოდნეს ანუ იბერისტს.

მიუხედავად უნივერსიტეტის პროფესორ ფრიც ჰომელის გამოთქმული აზრი, რომ ქართულ ენას ნათესაობა აქვს ეტრუსკულ, ბასკურ, ელამიტურ, ჰეტიტურ ენებთან, სულ ორ-სამ მაგალითზეა აშენებული და ეს მაგალითებიც თვალსაჩინო არ არიან. მაგალითად, ზმნა: მადიურად-ტურნა, ტურნაკი, ტურნაშ შედარებულია ქართულ: ვარ, ხარ, არს. იგივე ითქმის ვენის უნივერსიტეტის პროფესორ ტომაშევის მოსაზრებაზე ქართული ენისა და ბასკური ენის ნათესაობის შესახებ (არ არსებობს დასაბუთებული მაგალითები).

ქართული სალიტერატურო ენის ახალი ეტაპის დასაწყისი გიორგი ერისთავის ნაწერები. კილოების შესწავლა და მათი შემოტანა სალიტერატურო ენაში უნდა მოხდეს სიფრთხილით, რადგან მწერლობის განვითარება თხოვლობს ენისა და კილოური მეტყველების დაახლოებას. მნიშვნელოვანია ენის სიწმინდის დაცვა ბარბარიზმებისაგან და ქართული ტერმინოლოგიის ზუსტი თარგმნა სხვა ენაზე.

ალექსანდრე ხახანაშვილის ღვაწლი ქართული ხელნაწერების შესწავლის საქმეში განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია დღევანდელი დროის მიმართების თვალსაზრისით. უცხოეთში არსებული ქართული ხელნაწერების მოძიება, შესწავლა და გამოცემა დღესაც პრობლემურია. ალექსანდრე ხახანაშვილის მიერ აღწერილი ხელნაწერების სხვა ხელნაწერებთან შესაბამისობის დადგენა და ენათმეცნიერული თვალსაზრისით შესწავლა კვლავაც აქტუალურია. ნაშრომი საყურადღებოა ქართული ენის ისტორიისა და დიალექტოლოგიის შესწავლისათვის.

საკვანძო სიტყვები: ალექსანდრე ხახანაშვილი, ქართული ენა, სალიტერატურო ენა, კილო, ენის სიწმინდე, ტერმინოლოგია, ქართული ხელნაწერები.

შესავალი. მეცხრამეტე საუკუნის მეორე ნახევარში, ქართული კულტურის ისტორიის მკვლევართა შორის, გამორჩეული ადგილი უკავია ალექსანდრე ხახანაშვილს. მისი ცხოვრებისა და მოღვაწეობის შესწავლის საქმეში განსაკუთრებული წვლილი მიუძღვის შალვა გოზალიშვილს. მის მიერ იქნა მოსკოვში მოძიებული და საქართველოში ჩამოტანილი ალექსანდრე ხახანაშვილის მოღვაწეობის ამსახველი საარქივო მასალები (გოზალიშვილი, 1975: 21-135; 1976: 32-41).

დღევანდელი დროის მიმართებაში მნიშვნელოვნად მიგვაჩნია, გავანალიზოთ ალექსანდრე ხახანაშვილის დამოკიდებულება ქართველოლოგიის აქტუალურ საკითხებთან. მისი მრავალრიცხოვანი პუბლიკაციების, ოფიციალური საბუთებისა და პრესის მასალების მიხედვით შევისწავლოთ და გამოვკვეთოთ ალ. ხახანაშვილის, როგორც ენათმეცნიერის, ღვაწლი ქართული ენის შესწავლა და მოვლა-პატრონობის საქმეში.

მეთოდი. სამეცნიერო ნაშრომზე მუშაობისას გამოყენებულია კვლევის მეთოდები: აღწერითი, ისტორიულ-შედარებითი, კრიტიკული ანალიზი, სინქრონიული და დიაქრონიული ანალიზი.

შედეგები. წინამდებარე სტატიაში ქრონოლოგიურად შესწავლილია ალექსანდრე ხახანაშვილის მოღვაწეობის ძირითადი ეტაპები (თბილისის პირველი გიმნაზია, მოსკოვის აღმოსავლური ენების ლაზარევის ინსტიტუტი, მოსკოვის უნივერსიტეტი); განალიზებულია მისი ენათმეცნიერული მოსაზრებები ქართველოლოგიის აქტუალურ საკითხებზე (სალიტერატურო ენა და კილოები, ენის წარმოშობა, განვითარება, ენის სიწმინდის დაცვა, ანტონ კათოლიკოსის „სამი სტილის თეორია“, საერთო თვალსაზრისები ქართველოლოგიის შესახებ ...); განხილულია ალ. ხახანაშვილის საარქივო საქმიანობა უცხოეთში დაცული ხელნაწერების შესასწავლად.

დისკუსია. როგორც ცნობილია, საქართველოში უმაღლესი სასწავლებლის არ არსებობის გამო, სწავლამოწყურებული ქართველი ახალგაზრდობა იძულებული იყო უმაღლესი განათლების მისაღებად გამგზავრებულიყო საზღვარგარეთ ან რუსეთის საუნივერსიტეტო ქალაქებში, მაგრამ ამის მატერიალური საშუალება მაშინ ბევრს არ

ჰქონდა, ეს შეეძლო მხოლოდ თითო-ორი ახალგაზრდას. უცხოეთში მოსწავლე ქართველი ახალგაზრდების რიცხვი მეტად მცირე იყო.

ქართველი მოწინავე საზოგადოება ყოველთვის თვალყურს ადევნებდა ასეთ სტუდენტებს, იცოდნენ, თუ ვინ და სად იყო წასული სწავლის გასაგრძელებლად. მათ ინტერესს წარმოადგენდა ის, რომ ქართველ ახალგაზრდობას უმაღლესი განათლება და სათანადო სპეციალობა მიეღო და სამშობლოში მომზადებული დაბრუნებულიყო.

საარქივო ოფიციალური საბუთების, მრავალრიცხოვანი პირადი მიმოწერის, რუსულ-ქართული პრესის ბიბლიოგრაფიული და მდიდარი ლიტერატურული წყაროების შესწავლის საფუძველზე, ქრონოლოგიური თანამიმდევრობით შესაძლებელია ალ. ხახანაშვილის ცხოვრებისა და საზოგადოებრივ-მეცნიერული მოღვაწეობის სრული სურათის წარმოდგენა მისი დაბადების დღიდან სიცოცხლის უკანასკნელ დღემდე.

ალექსანდრე ხახანაშვილის დაბადების თარიღად ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების 1912 წლის ანგარიშში; ჟურნალ „ჯეჯილში“ (ჯეჯილი, 1912: #7-8); გაზეთ „სახალხო გაზეთსა“ (სახალხო გაზეთი, 1912: #660) და საფლავის ქვაზე მინაწერში სამი სხვადასხვა (1862, 1864 და 1866 წელი) თარიღია აღნიშნული.

საქართველოს სინოდური კანტორის მიერ 1884 წლის 27 ივნისს გაცემულ დაბადების მოწმობაში წერია, რომ ალექსანდრე ხახანაშვილი დაბადებულია 1864 წლის 3 იანვარს. ზუსტად იგივე თარიღია ჩაწერილი 1902 წელს შედგენილ ალ. ხახანაშვილის „ნამსახურობით სიაში“. ამავე თარიღს ზუსტად ადასტურებს ალ. ხახანაშვილის 1884 წელს თბილისის პირველი გიმნაზიის დამთავრების ატესტატი და სხვა დანარჩენი ანალოგიური საბუთები. ამრიგად, ალექსანდრე ხახანაშვილი დაბადებულია ქ. გორში, 1864 წლის 3 იანვარს (ახალი სტილით 15 იანვარს) (გოზალიშვილი, 1975:21, 22).

ალ. ხახანაშვილმა გორის საქალაქო სასწავლებლის დამთავრების შემდეგ განათლება მიიღო თბილისის პირველ ვაჟთა გიმნაზიაში. ყურადღებას იპყრობს ის გარემოება, რომ სწორედ გიმნაზიის კედლებში უნდა გასჩენოდა მიზანმიმართული დამოკიდებულება და მშობლიური ქართული ენისა და ლიტერატურის შესწავლის სიყვარული. გიმნაზიაში ქართული ენა არასავალდებულო საგნად ითვლებოდა და არც რაიმე ნიშნის დაწერით აღინიშნებოდა ხოლმე. მიუხედავად ამისა, ალ. ხახანაშვილი კლასგარეშე, ქართულ ენისა და ლიტერატურის შესწავლას განსაკუთრებული სიყვარულით და ყურადღებით ეკიდებოდა.

გიმნაზიაში არსებობდა ქართულ ენაზე მოწაფეთა ხელნაწერი ჟურნალი, რომლის გარშემო თავმოყრილი იყო მშობლიური ენისა და ლიტერატურის შესწავლით დაინტერესებული, პატრიოტულად განწყობილი მოსწავლე ახალგაზრდობა. ამ ხელნაწერი ჟურნალის გამოცემაში ალ. ხახანაშვილი აქტიურ მონაწილეობას იღებდა: აქვეყნებდა ლიტერატურული ხასიათის წერილებს, თარგმანებს, საკუთარ ლექსებს (გოზალიშვილი, 1975:25).

თბილისის პირველი გიმნაზიის წარჩინებით დამთავრების შემდეგ, სათანადო საბუთებით, სწავლას მოწყურებული ოცი წლის ჰაბუკი ალ. ხახანაშვილი 1884 წლის ივლისის თვეში უნივერსიტეტში შესასვლელად მოსკოვს გაემგზავრა. 1884 სასწავლო წლის დასაწყისიდან ალ. ხახანაშვილი, თავისივე თხოვნის საფუძველზე, მიღებულია მოსკოვის უნივერსიტეტის ისტორიულ-ფილოლოგიური ფაკულტეტის სტუდენტად. მას დაენიშნა კავკასიელებისათვის განკუთვნილი თავისუფალი სტიპენდია და ჩარიცხეს სახელმწიფო ხარჯზე (გოზალიშვილი, 1975:26).

მოსკოვის უნივერსიტეტსა და სხვა უმაღლეს სასწავლებელში თავმოყრილ ქართველ ახალგაზრდობას შორის ალ. ხახანაშვილი თავიდანვე კარგი ავტორიტეტით და პატივისცემით სარგებლობდა. ის ენერგიულად ჩაება უნივერსიტეტში არსებულ

სტუდენტთა კულტურულ-საგანმანათლებლო და სამეცნიერო წრეებში, ამ წრეების სხდომებზე გამოდიოდა სამეცნიერო მოხსენებებით, კითხულობდა რეფერატებს ქართველოლოგიის მნიშვნელოვან საკითხებზე. მის მიერ წაკითხული სამეცნიერო ხასიათის მოხსენებები და რეფერატები ყოველთვის დიდ ინტერესს იწვევდნენ, მოწონებასა და ქებას იმსახურებდნენ.

როგორც ჩანს, ილია ჭავჭავაძის „ივერია“, როგორც საერთოდ ყოველგვარ კეთილ მოვლენას თავის დროზე ეხმაურებოდა, ასევე თავიდანვე დიდი გულისყურით და დაინტერესებით ადევნებდა თვალს ჯერ ისევ სტუდენტ ალ. ხახანაშვილის სამეცნიერო ასპარეზზე გამოსასვლელად მზადებასა და მეცადინეობას.

1887 წლის 15 აპრილს გაზეთმა „ივერიამ“ გამოაქვეყნა უცნობის კორესპოდენცია „წერილი მოსკოვიდამ“ ერთი მსმენელთაგანის ხელმოწერით, რომელიც გვატყობინებს, რომ ალ. ხახანაშვილს ეთნოგრაფიულ საზოგადოებაში 1887 წლის 9 მარტს წაუკითხავს რეფერატი „მოხვევების“ შესახებ. სხდომას ათი მოსწავლე ქართველიც ესწრებოდა. მომხსენებელს ალ. მოჩხუბარიძის მოთხრობები და რომანები, როგორც წყარო, შესანიშნავად ჰქონდა გამოყენებული. რეფერატის წაკითხვის შემდეგ მ. მ. კოვალევსკიმ ეთნოგრაფიულის საზოგადოების მხრივ მადლობა გადაუხადა ალ. ხახანაშვილს ფრიად საინტერესო რეფერატის წაკითხვისათვის. სამეცნიერო კრებამ პროფესორ მ. მ. კოვალევსკის და პროფესორ ვ. ფ. მილერის წინადადებით, ალ. ხახანაშვილი „ბუნების-მეცნიერების, ანთროპოლოგიისა და ეთნოგრაფიის მოყვარულთა საიმპერატორო საზოგადოებამ“ თავის ნამდვილ წევრად ამოირჩია (გარსევანიშვილი, 1887:3; წერილი მოსკოვიდამ, 1887: 3).

1887 წლის 27 მარტს წაიკითხა რეფერატი „თუშები“, სადაც დაწვრილებით საუბრობს ქართულ-ქისტურ ურთიერთობებზე (ხახანაშვილი, 1887ა: 2-3). 1887 წლის 14 ნოემბერს მან წაიკითხა რეფერატი „ფშაველებზე (ივერია, 1887:3).

გაზეთ „ივერიას“ ყურადღებიდან არც ის გამორჩენია, რომ მოსკოვის უნივერსიტეტის მე-4 კურსის სტუდენტ ალ. ხახანაშვილს ბიზანტიის ისტორიის საკითხებზე დაუწერია ნაშრომი, რის შესახებაც გაზეთი 1888 წლის 24 მარტს თავის მკითხველს „ახალ ამბავში“ აცნობებდა. ეს გახლდათ საუნივერსიტეტო-საკონკურსოდ წარდგენილი ნაშრომი „Византискогое общество и греческая церковь и эпоху Комненов“. ნაშრომმა მოწონება და აღიარება ჰპოვა, ხოლო მისი ავტორი-ვერცხლის მედლით დაჯილდოვდა (ახალი ამბავი, 1887:2).

1887/88 სასწავლო წლის 11 აპრილს სხდომაზე, რომელსაც ესწრებოდნენ ცნობილი მეცნიერები: ვ. ფ. მილერი, ფ. ევ. კორში, ი. ოქრომჭედლიშვილი და სხვები, ალ. ხახანაშვილი გამოვიდა მოსკოვის საარქეოლოგიო საზოგადოების აღმოსავლეთმცოდნეობის შემსწავლელი კომისიის 11 აპრილის სხდომაზე მოხსენებით „ქილილა და დამანას“ ქართულად თარგმნის შესახებ. ამ მოხსენებამაც მეცნიერთა ყურადღება მიიპყრო და საერთო მოწონება დაიმსახურა (გოზალიშვილი, 1975:28).

იმ პერიოდში მოსკოვის აღმოსავლური ენების ლაზარევის სახელობის ინსტიტუტთან დიდი ხანია, რაც ქართული ენის კათედრა არსებობდა, ამ კათედრაზე ქართული ენაში ლექციებს კითხულობდა ცნობილი ქართველი მეცნიერი და საზოგადო მოღვაწე ილია ლაზარეს ძე ოქრომჭედლიშვილი.

ილია ოქრომჭედლიშვილი დიდი გულისყურით ეკიდებოდა ალ. ხახანაშვილის საუნივერსიტეტო მუშაობას, ეხმარებოდა მატერიალურად, მხარს უჭერდა და ყოველთვის ხელს უწყობდა ქართული კულტურისა და ისტორიის კვლევის საქმეში სამეცნიერო სარბიელზე გამოსვლას. ჯერ ისევ უნივერსიტეტში სწავლობდა ალ. ხახანაშვილი, როდესაც დაწერა შრომა „ბატონყმობა საქართველოში რუსეთთან შეერთებამდის“ და წარუდგინა ფაკულტეტს. ამ ნაშრომის პირველი რეცენზენტი იყო ილია

ოქრომჭედლიშვილი. სტუდენტობის პერიოდის სხვა ნაშრომებთან ერთად ამ ნაშრომმაც საერთო მოწონება დაიმსახურა, ხოლო უნივერსიტეტის საბჭომ ვერცხლის მედალი მიანიჭა.

ამრიგად, როგორც მოსალოდნელი იყო, მოსკოვის უნივერსიტეტის საბჭოს 1888 წლის 24 სექტემბრის დადგენილებით, 24 წლის ასაკში, ალ. ხახანაშვილმა სამაგალითო ყოფაქცევითა და წარჩინებით, კანდიდატის ხარისხით დაამთავრა უნივერსიტეტის ისტორია-ფილოლოგიური ფაკულტეტი და იგი იქვე დატოვეს პროფესორობისათვის მოსამზადებლად (გოზალიშვილი, 1976:58-61).

აღსანიშნავია ის ფაქტიც, რომ ილია ოქრომჭედლიშვილს, როცა სამეცნიერო და პედაგოგიური მუშაობის 25 წელი შეუსრულდა, 1889 წლის 15 იანვრიდან სამსახურს თავი დაანება და პენსიაზე გავიდა. მან ალ. ხახანაშვილს 1889 წლის 16 იანვარს მისცა რეკომენდაცია, დაეკავებინა ლაზარევის ინსტიტუტში ქართული ენის კათედრა და ლექციების კითხვას შედგომოდა.

ინსტიტუტის სამეცნიერო საბჭოს დადგენილების შემდეგ, ალ. ხახანაშვილმა პირველი საცდელი ლექცია „საერთო თვალსაზრისი ქართველოლოგიის მდგომარეობის შესახებ“ უმაღლესი სპეციალური კლასების სტუდენტებთან, პროფესორთა საბჭოს წევრების თანდასწრებით, წაიკითხა 1889 წლის 23 იანვარს, ორშაბათს, ნაშუადღევს, 2 საათსა და 20 წუთზე. დამსწრე საზოგადოებაზე ლექციამ კარგი შთაბეჭდილება დატოვა და ინსტიტუტის სამეცნიერო საბჭომ მოიწონა.

ამ ამბის შესახებ ილია ჭავჭავაძე „ივერიაში“ დაბეჭდილ წერილში საზოგადოებას ატყობინებდა: „ბ-ნი ა. ხახანაშვილი 23 იანვრიდან დაინიშნა ქართული ენის მასწავლებლად ლაზარევის ლიცეიში. პირველი ლექცია ბატონმა ხახანაშვილმა წაიკითხა პროფესორების თანდასწრებით. ლექცია შინაარსით საინტერესო იყო და მოსაწონი. პროფესორებმა თანაგრძნობით მიიღეს პირველი დებიუტი ახალგაზრდა ლექტორისა“ (ჭავჭავაძე, 1889:2).

იმავ პერიოდში მიღებული წესის თანახმად, ლაზარევის ინსტიტუტის საბჭოს 1889 წლის 27 მაისის სხდომაზე მიღებულ იქნა დადგენილება ქართული ენის კათედრის თავისუფალი, ვაკანტური ადგილის შესახებ პრესაში განცხადების გამოქვეყნების შესახებ. ამასთან დაკავშირებით, განცხადება გამოქვეყნდა „მოსკოვსკიე ვედომოსტში“. ინსტიტუტის დირექციამ 1889 წლის 16 ოქტომბერს თბილისში „ივერიის“ რედაქციას მიმართვა გაუზიარებინა რუსული ტექსტით და მოითხოვა, რომ რედაქციას ეს განცხადება ქართულად ეთარგმნა და გაზეთში სამჯერ გამოქვეყნებინა. ივერიის რედაქციამ სიამოვნებით შეასრულა ინსტიტუტის თხოვნა, განცხადების თარგმნა და ოქტომბრის სამ ნომერში გამოქვეყნება.

ეს ფაქტი ნათელი დადასტურება იმისა, თუ რა დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა მაშინ აღმოსავლური ენების ლაზარევის ინსტიტუტის ხელმძღვანელობა, ილია ოქრომჭედლიშვილის შემდეგ ქართული ენის კათედრისთვის ცოდნით და ღირსებით შესაფერისი კანდიდატურა შეერჩია.

ალ. ხახანაშვილს ლაზარევის აღმოსავლური ენების ინსტიტუტის ქართული ენის კათედრაზე გარეშე მასწავლებლად ყოველ წელიწადს თითო წლის ვადით იწვევდნენ 6 წლის განმავლობაში, მხოლოდ სპეციალური კლასების ქართული ენის კათედრის დოცენტის მოვალეობის აღმასრულებლის თანამდებობა 1894 წლის 8 დეკემბრიდან დაიკავა, ხოლო 1899 წლის 1 თებერვლიდან სამი წლის ვადით იგი არჩეული იქნა ამავე ინსტიტუტის სამეცნიერო საბჭოს მდივნად. 1900 წლის 19 იანვრიდან პარალელურად მუშაობდა მოსკოვის უნივერსიტეტში ქართული ენისა და ლიტერატურის კათედრაზე

პრივატ -- დოცენტად (მოსკოვის საოლქო ისტორიული არქივი, ფონდი 213; გოზალიშვილი, 1976:76).¹

1912 წლის 25 ივლისს ალექსანდრე ხახანაშვილის გარდაცვალების შემდეგ შეწყდა მოსკოვის უნივერსიტეტისა და ლაზარევის აღმოსავლურ ინსტიტუტში ქართული ენის კათედრის მუშაობა.

მიუხედავად ამისა, ალექსანდრე ხახანაშვილი მოსკოვში მოღვაწეობდა, მას არ გაუწყვეტია კავშირი საქართველოს რეალობასთან და აქტიურად იყო ჩაბმული ენისა და კულტურის სამსახურში. ამიტომ მაშინდელი საზოგადოებრივი ცხოვრების დიდი მესვეურები: ილია ჭავჭავაძე, აკაკი წერეთელი, იაკობ გოგებაშვილი, გიორგი წერეთელი, ალექსანდრე წულუკიძე და სხვები დიდ შეფასებას აძლევდნენ. ალ. ხახანაშვილის სახით, მოსკოვის უნივერსიტეტისა და ლაზარევის აღმოსავლური ენების ინსტიტუტში მათ ჰყავდათ საიმედო მეცნიერული ძალა და მოსიყვარულე ადამიანი, რომელსაც ყოველთვის შესტკიოდა გული სამშობლოს აწმყოსა და მომავალზე.

სხვადასხვა დროს ქართულ პრესის ფურცლებზე დაიბეჭდა ალ. ხახანაშვილის მოსაზრებები, რომლითაც ის გამოეხმაურა ქართველოლოგიის იმ პერიოდის აქტუალურ საკითხებს. განსაკუთრებით აღსანიშნავია „ივერიასა“ და „კვალში“ გამოქვეყნებული პუბლიკაციები.

საგაზეთო წერილში „შენიშვნები ძველი ქართულის შესახებ“ გაანალიზებულია რუს მეცნიერთა გამოთქმული არასწორი მოსაზრებები, რომ თითქოს ქართულ ენა გაქვევებულია ძველი დროის ფორმებით და არ ეტყობა განვითარება. „ჩვენ გვგონია, რომ ქართული ენა, ამ მხრივაც, შეიძლება გვიჩვენოს მაგალითები, რომ იგი განვითარებას არ იყო მოკლებული. ამ აზრის გასამართლებლად უნდა მივმართოთ უძველეს ლიტერატურულ ნაშთს და შევადაროთ მისი ფორმები აწინდელ ფორმებს“ (ხახანაშვილი, 1893:2-3).

ამის საილუსტრაციოდ ალ. ხახანაშვილს მოაქვს მათეს სახარების მეორე თავიდან ამონარიდი: „ხოლო იესოს შობასა ბეთლემს ურიასტანისასა, დღეთა იროდი მეფისათა, აჰა მოგვნი აღმოსავლათ მოვიდეს იერუსალიმად და იტყოდეს“. ეხლანდელ ენაზედ გადავიღოთ ეს მუხლი: „მას ჟამს (მაშინ), როცა იესო იშვა (დაიბადა) ბეთლემს (ში) ურიასტანისას (-ში), იროდი მეფის დროს, აღმოსავლიდგან მოვიდნენ მოგვნი იერუსალიმში და იტყოდნენ“. შეადარეთ ერთმანეთს ეს ორი ნაწყვეტი და თვალსაჩინოდ დარწმუნდებით, როგორ იცვალა ენა ლექსიკურად და გრამატიკულადაც. აქვე მსჯელობს მიცემითი ბრუნვის, მრავლობითი რიცხვის წარმოებისა და უთანდებულო ადგილის გარემოების შესახებ (ხახანაშვილი, 1893:2-3).

ქართული ენის წარმოშობის შესწავლა ერთ-ერთი აქტუალური საკითხი იყო მეცხრამეტე საუკუნის მეორე ნახევარში. ხშირად ქართული ენის შესახებ რუსი და ევროპელი მეცნიერების მოსაზრებები სხვის გამოკვლევებს და არასწორ ინფორმაციას ეყრდნობოდა. სწორედ ეს პრობლემა დასმულია ალ. ხახანაშვილის პუბლიკაციაში „აზრი პროფ. ჰომელისა ქართული ენის შესახებ“, რომელიც დაიბეჭდა გაზეთ „კვალში“ (ხახანაშვილი, 1894ა: 6).

ალ. ხახანაშვილი ამ პრობლემის მიზეზად ასახელებს ქართული ენის შესწავლის ნაკლებობას, რადგან ორი-სამი კაცი თუ მოიძებნება მთელ ევროპაში, რომელსაც შეუძლია ქართული ანბანის წაკითხვა (ქართულის მცოდნენი ანუ იბერისტები). ამავე დროს გერმანიაში, ავსტრიაში, საფრანგეთსა და სხვა ევროპის უნივერსიტეტებში ათობით შეხვედრია მას არმენისტები ანუ სომხური ენისა და ლიტერატურის შემსწავლელნი.

¹ ეს მასალები ჩამოტანილი იქნა შ. გოზალიშვილის მიერ. ინახება ხელნაწერთა ინსტიტუტში, ი. ნაკაშიძის ფონდი 291.

ალ. ხახანაშვილს მიუხედავად უნივერსიტეტში ერთადერთი პროფესორი შეხვედრია, რომელსაც სცოდნია ქართული ასოები და წაუკითხავს მ. ბროსეს მიერ შედგენილი გრამატიკა ზმნამდის. ეს მეცნიერი იყო ცნობილი ორიენტალისტი ფრიც ჰომმელი, რომელსაც მიაჩნდა, რომ ქართულ ენას ნათესაობა აქვს ისეთ ენებთან, რომელნიც საუბედუროდ გამოკვლეულნი არ არიან. ეს ენებია: ეტრუსკული, ბასკური, ელამიტური, ჰეტიტური. იმავე ეტრუსკულ ენას სტოკჰოლმის პროფესორი ბაუგე უნათესავებდა სომხურ ენას.

პროფესორი ჰომელი აღნიშნავდა, რომ დაამტკიცებდა ქართული ენის კავშირს ეტრუსკულ, ბასკურ, ელამიტურ, ჰეტიტურ ენებთან და ვანის ზედწარწერების ენასთან, ამით კი დაამყარებდა კავშირს ალაროიდიული ოჯახის ენებთან. მას დაბეჭდილი ჰქონია ერთი პატარა წერილი „Oesterreichen Monatschrift fur den orient“, რომელიც გადასცა ალ. ხახანაშვილს. ამ წერილში ქართულ ენას ის უპირისპირებდა მადიურს. სულ ორ-სამს მაგალითზეა აშენებული პროფესორის აზრი და ეს მაგალითებიც თვალსაჩინო არ არიან. 1. ზმნა: მედიურად-ტურნა, ტურნაკი, ტურნაშ შედარებულია ქართულს: ვარ, ხარ, არს (ხახანაშვილი, 1894ა:6).

მხოლოდ ქართული ენის ბუნების სწორი გაცნობა და მისი შინაგანი თვისებების წვდომა შესაძლებელს გახდის იმის გარკვევას, თუ რა ადგილი ეკუთვნის ქართულ ენას მსოფლიო ენებს შორის (ბადრიძე, 1968:18).

ალ. ხახანაშვილი დაესწრო ვენის უნივერსიტეტის პროფესორ ტომაშეკის ლექციას, რომელიც სტუდენტებს ასწავლიდა აღმოსავლეთის გეოგრაფიასა და ეთნოგრაფიას. ლექცია შეეხებოდა მცირე აზიას. ამ ლექციიდან 4 საათი პროფესორმა უძღვნა იბერიას, ალბანიას, მესხეთსა და სომხეთს, სადაც ვრცლად ისაუბრა ლაზისტანის გეოგრაფიული მდებარეობისა და მოსახლეობის შესახებ. აი, სწორედ ამ ლექციის ნაწილში პროფესორმა აღიარა უახლოესი ნათესაობა ლაზებისა და მეგრელებისა ქართველებთან. მან ხაზი გაუსვა იმასაც, რომ ქართულსა და ბასკურს დაახლოებული ნათესაობა აქვთ (რის შესახებაც მანამდე აზრი გამოუთქვამს ინგლისელ მეცნიერს, პროფესორ მორფილს). ნათესაობა კავკასიის იბერების პირენიის იბერებთან ძველისძველია: იგი მომდინარეობს ისტორიკოს აპიანის და დიონოს პერიეგეტელიდან ჩვენ დრომდე, მაგრამ ამ აზრის დამტკიცებას არავინ შესდგომია. ქართულმა ენამ იქონია გავლენა სომხურ ენის სისტემაზე, როგორც ამას ამტკიცებდა განსვენებული გატერიასი და აწ ბ-ნი მერიანცი. ამავე გავლენის შესახებ თქვა ორიოდ სიტყვა პროფესორმა ტომაშეკამ (ხახანაშვილი, 1894 ბ:3-4).

ალ. ხახანაშვილმა მონაწილეობა მიიღო 1894 წლის 23 აგვისტოს ჟენევის უნივერსიტეტში გამართულ ორიენტალისტთა X საერთაშორისო კონგრესის მუშაობაში. მასთან ერთად კონგრესს ესწრებოდა ნოე ჟორდანიას. ამ კონგრესის მიმდინარეობის შესახებ ვრცელი წერილი „ორიენტალისტთა X საერთაშორისო კონგრესი“ გამოქვეყნდა გაზეთ „კვალში“ ნოე ჟორდანიას ინიციალებით (ნ.ჟ.) (1894ა:11-14; 1894ბ:11-13). მუშაობა მიმდინარეობდა ხუთ სექციაში: ინდოეთი; ინდოეთის ლინგვისტიკა; სემიტური ენები; მუსულმანური ენები; შერეული აღმოსავლურ-დასავლური ენები. ქართული ენა ჩამოთვლილ არც ერთ ნაწილში არ მოხვდა. ამიტომ მათ აირჩიეს ეთნოგრაფიის სექცია, სადაც ალ. ხახანაშვილმა ფრანგულ ენაზე წაიკითხა საინტერესო მოხსენება „უცხოელთა გავლენა საქართველოს ცივილიზაციაზე“. ქართული ენის საკითხზე მსჯელობისას, დაიმოწმა ბარონ უსლარის აზრი, „კოლხიდელნი არიან ქართველებში და ამ შერევამ იქონია გავლენა მეგლურ-ლაზურ ენების ლექსიკურ შედგენილობაზე“ (ჟორდანიას, 1894ა:12).

სწორედ ამ ფრაზას ვარსკვლავით შენიშვნა ახლავს „კვალის“ რედაქტორისა და მწერლის, 60-იანელის, გიორგი წერეთლისა, რომლის ტონიც ძალზე მკაცრია (გოგოლაძე,

2009: 47). „ბ-ნ ხახანაშვილი დამყარებულია უსლარის შემცდარ აზრს და თვითონ, როგორც ქართველ მკვლევარს ამ საგანზე არ წარმოუთქვამს, რადგან იმას ზედმიწევნით უნდა ცოდნოდა, რომ მეგრულს, ლაზურს და ქართულს მჭიდრო ნათესაობა არამც თუ ენის ლექსიკურს შემადგენლობაში ეტყობა, არამედ გრამატიკული აგებულება ენისაც ერთი და იგივეა და მაშასადამე იმათი ერთტომობა და ერთი იგივე შთამომავლობა უტყუარ საბუთზეა დამყარებული“ (კვალი, 1894:14).

გ. წერეთლის ამ შენიშვნის შესახებ თუმცა არ ჩანს საპასუხო გამოხმაურება, მაგრამ ალ. ხახანაშვილის წერილებში გამოკვეთილია მოსაზრება ქართულის, მეგრულისა და ლაზურის ნათესაობის შესახებ.

წერილში „ქართული სამწერლო ენა“ განხილულია ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის ახალი პერიოდი, კილოური ფორმების მნიშვნელობა მწერლის ენისათვის, რუსიზმები და სხვა. მისი მოსაზრებით, მწერლობის ენის ისტორიის ახალი ეტაპი იწყება გიორგი ერისთავის ნაწერებიდან და ცვლილების გზას ადგა თითქმის შეურევლად აქამდის. გიორგი ერისთავმა სალიტერატურო ენას ქობად დაუდო ქართლის კილო და ეს უკანასკნელი გამეფდა მწერლობაში. ასევე მოხდა, ფშავ-ხევურეთისა და გურია-იმერეთის კილოების შემოტანა მწერლობაში. ვაჟა-ფშაველამ, მისმა ძმებმა (თედო და ბაჩანა რაზიკაშვილებმა) და ალექსანდრე ყაზბეგმა შემოიტანეს ლიტერატურაში მთაში დარჩენილი სიტყვები და ფორმები. გურია - იმერეთის ძვირფასი მასალა შემოიტანეს დავით კლდიაშვილმა და ეგნატე ნინოშვილმა.

ალ. ხახანაშვილი ქართული სამწერლო ენის ცვლას დადებით პროცესად მიიჩნევს. საგრძნობელია ის განსხვავება, რომელიც არსებობს დავით გურამიშვილისა და ილია ჭავჭავაძის პოეტურ ქმნილებებში, მაგრამ შესაძლოა, შეუმჩნევლად რჩებოდეს ის ცვლილება, რომელიც თვით ილია ჭავჭავაძის ნაწერებს არ ასცდა. „კაცია ადამიანი“ და „ოთარაანთ ქვრივი“ ერთიმეორისაგან ოცდაათი წლით არიან დაშორებულნი. „ოთარაანთ ქვრივი“ მოწიფული ნაყოფია არა მხოლოდ უფრო ღრმად დაკვირვებისა და გამომეტყველი სტილისა, იგია აგრეთვე ძვირფასი მაგალითი ენის შემუშავებისა და ქართული კილოს მიხვრა-მოხვრის გამეფებისა, რუსიციზმები ამ მოთხრობაში სრულიად გადევნილია, „კაცია-ადამიანში“ კი თითქმის პირველ გვერდიდან („მოაჯირს ეკრა ზედ.. მცირედი ფიცრული, რომელიც საქვეშაგებოს ჰთამაშობდა..) სასრულამდე გვდევნიან (ხახანაშვილი, 1901:3).

კილოების შესწავლა და მათი შეტანა სალიტერატურო ენაში უნდა მოხდეს სიფრთხილით, მაგრამ აუცილებლად, რადგან მწერლობის განვითარება თხოულობს მის ენისა და კილოების დაახლოვებას, მეტადრე საბაასო ენაში სიცხოველე და სინამდვილე ცხოვრებასთან განისაზღვრება კილოს შემოტანით. აქვე, ის ხაზს უსვამს ერთ ფაქტს, რომ 40 წლის განმავლობაში ქართული სამწერლო ენის ცვლილება საკმარისად ასაბუთებს უსაფუძვლობას იმ აზრისას, რომ ქართული ენა დროთა განმავლობაში არ შეიცვალა და „ვეფხისტყაოსნის“ ენა ახლაც სუყველასათვის გასაგებია.

ვფიქრობთ, ამ ამონარიდში ავტორი გულისხმობს მეცხრამეტე საუკუნის 60-იანი წლებიდან დაწყებულ პროცესს - ბრძოლა ახალი ქართული სალიტერატურო ენის დამკვიდრებისათვის.

დასახელებულ წერილს აქვს მინაწერი: ვბეჭდავთ ამ წერილს, თუმცა ავტორის აზრს ზოგიერთს საგანზედ არ ვეთანხმებით. რედ. ილია ჭავჭავაძე (ხახანაშვილი, 1901:3).

რუსეთის გეოგრაფიული საზოგადოების კავკასიური განყოფილების სტატისტიკური კომიტეტი საზოგადოებას ხშირად აწვდიდა გადაუმოწმებელ ინფორმაციას. მაგალითად, ქართული და აზერბაიჯანული ენების გვერდით დასახელებული იყო იმერული ენა. ალ. ხახანაშვილის წერილი „იმერული თუ ქართული ენა“ ეხმაურება აღნიშნულ პრობლემას. მას ასეთი გაუგებრობა სამწუხაროდ და

ქართველი ხალხის შეურაცხყოფად მიაჩნია. აქამდის ვერ შეუგნიათ, რომ ქართული ენა ქართლის ენას არ ნიშნავს და იგი შეადგენს დედა ენას მთელი საქართველოს ერისას. (ხახანაშვილი, 1902:3).

აღ. ხახანაშვილი წერილში „ერთი იურიდიული ტერმინის განმარტება“ განიხილავს მეფე გიორგი ბრწყინვალის „ძეგლის დებაში“ დადასტურებულ ერთი იურიდიული ხასიათის ტერმინს, რომელიც ქართულ მწერლობაში ორნაირად იყო განმარტებული. ეს ტერმინი არის „ჰაეროვანი“. დ. ბაქრაძე აზრით, ჰაეროვანი უბრალო კაცი იყო „ვინგინდავინი“, ამიტომ რუსულად თარგმნა „изъ числа народа“ (უბრალო ხალხიდან გამოსული).

ნ. ურბნელის (ნ. ხიზანიშვილის) მოსაზრებით, „ჰაეროვანი“ არ ნიშნავს უბრალო კაცს, ის პოლიტიკურადაც და იურიდიულადაც მაღალ საფეხურზე მდგომი იყო. მას შეეძლო სამეფო თათბირსა და ბჭობას დასწრებოდა, ვინგინდავინის საქმეს კი ადგილობრივი მოხელეები განიხილავდნენ.

აღ. ხახანაშვილი იზიარებს ნ. ურბნელის მოსაზრებას „ჰაეროვანის“ შესახებ და ასაბუთებს თავის ლექციებში „ისტორია ქართული სამართლისა“. საილუსტრაციოდ იყენებს „ძეგლის დების“ სხვადასხვა ხელნაწერებს. ათონის 1074 წლის კრებულში, რომელიც თბილისში 1901 წელს გამოიცა, „ჰაეროვანი“ შეცვლილია „ერთით“ (ეჭვი არ არის, რომ გადამწერს სიტყვის გაგება გაუჭირდა და იგი შეცვალა გასაგები სიტყვით). თუ ჰაეროვანი და ეროვანი წარმომდგარია საერთო ფესვიდან, მაშინ „ჰაეროვანი“ რუსულად უნდა გადათარგმნოს არა, როგორც „отличательны“ (დ. ბაქრაძე), არამედ „изъ числа народа“ (ხახანაშვილი, 1904:2).

აღ. ხახანაშვილი წერილში „ისტორიული შენიშვნები: „ვეფხისტყაოსნის“ გმირებისა და ევროპის პოეზიაში სალიტერატურო ენის სამ სტილად დაყოფის შესახებ“ ორ აქტუალურ საკითხს ეხმაურება.

1. შოთა რუსთაველის „ვეფხისტყაოსნის“ „მიჯნურისა“ და ევროპელი პოეზიის „რაინდის“ თვისებებს შორის საერთოს პოულობს. აქვე აღნიშნავს, თუ ევროპელი რაინდის სურათს აკლია „სიტურფე“ და „მზეობა“, ეს იმიტომ მოხდა, რომ „რაინდი“ დასურათებულია მხოლოდ როგორც მეომარი, შოთას კი რაინდი შეუვსია განკერძოებული მიჯნურის თვისებებითაც.

2. ანტონ კათალიკოსმა თავის გრამატიკაში სალიტერატურო ენა გაყო სამგვარად ანუ სტილად: მაღალი, საშუალო და დაბალი (მდაბალი). შესაძლო იყო გვეფიქრა, რომ ამ გვარად დაყოფა ენისა მოახდინა კათალიკოსმა ლომონოსოვის წაბადვით, მაგრამ ამ ნაწერების გაცნობა კაცს არწმუნებს, რომ ლომონოსოვს არა ჰქონია გავლენა ანტონის გრამატიკაზე. აღ. ხახანაშვილის აზრით, სალიტერატურო ენის სამ სტილად განაწილება ძველი ჩვეულებაა: ციცერონმა და კვანტალიანმა თავის ნაწერებში პირველად წამოაყენეს სამი სტილის თეორია, შემდეგ საშუალო საუკუნეებში ეს თეორია გავრცელდა და განვითარდა. ლიტერატურის საერთო წარმოდგენამ სტილზე, ანტონ კათალიკოსსაც დააყოფინა ჩვენი ენა სამ სტილად (ხახანაშვილი, 1899:3).

XIX საუკუნის II ნახევარში ქართველოლოგიის ერთ-ერთ აქტუალურ საკითხს წარმოადგენდა არქივებში დაცული ხელნაწერების მოძიება, შესწავლა და გამოცემა. განსაკუთრებულ მუშაობას საჭიროებდა უცხოეთის საარქივო ფონდებში დაცული ხელნაწერები. ქართველ სიძველეთა შესწავლისა და თავმოყრის მიზნით აღ. ხახანაშვილმა იმოგზაურა იტალიაში, ინგლისსა და საფრანგეთში. პარიზის ნაციონალურ ბიბლიოთეკაში დაცულ 25 ხელნაწერთა შორის იყო სულხან-საბა ორბელიანის „ქართული ლექსიკონი“ და დავით ბატონიშვილის მიერ შედგენილი „ქართული გრამატიკა“ (ხახანაშვილი, 1898:1-20).

ალ. ხახანაშვილის აღწერით ბრიტანეთის მუზეუმში დაცულია ხუთი ქართული ხელნაწერი: „წმ. მამათა ცხოვრება“, იერუსალიმის ქართული წიგნსაცავის ხელნაწერი, X-XI საუკუნის, ხუცურით შესრულებული; ლოცვანი ხუცური ასოებით შესრულებული; ფსალმუნი, XVIII საუკუნის ხელნაწერი; ჟურნალი „მუშა“ (ხახანაშვილი, 1905:1-20).

დასკვნა. ამრიგად, გაანალიზებული მასალები გვაძლევს საშუალებას დავასკვნათ, რომ ალექსანდრე ხახანაშვილის ღვაწლი, როგორც ქართველოლოგის, დიდია ახალგაზრდობის სწავლა-განათლების, ქართული ენის მოვლა-პატრონობის, უძველესი ქართული ხელნაწერების მოძიება-გამოცემისა და ქართული საზოგადოებრივი პროგრესული აზრის განვითარებაში. მისი მოღვაწეობა ნათელი მაგალითია იმისა, თუ როგორი უნდა იყოს სამშობლოსათვის თავდადებული მამულიშვილი. მისი ცხოვრებისა და ენათმეცნიერული საქმიანობის ამსახველი მასალების შესწავლას განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს თანამედროვეობასთან მიმართებაში.

დამოწმებული წყაროები და ლიტერატურა

- ახალი ამბავი. (1887). *ივერია*. #62. 24 მარტი. თბილისი.
- ბადრიძე, შ. (1968). ქართველმცოდნეობის გამოჩენილი მოჭირნახულე ალექსანდრე ხახანაშვილი. *ლიტერატურა და ხელოვნება*. თბილისი: საბჭოთა საქართველო.
- გარსევანიშვილი, ალ. (1887). წერილი მოსკოვიდამ. *ივერია*. #59. 20 მარტი. თბილისი.
- გოგოლაძე, თ. (2009). ალექსანდრე ხახანაშვილი-ქართველოლოგი. *ქუთაისის სამეცნიერო ბიბლიოთეკის წელიწადი*. #1. ქუთაისი.
- გოზალიშვილი, შ. (1975). ალექსანდრე ხახანაშვილის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის ამსახველი დოკუმენტები. *საისტორიო მოამბე*. #31-32. თბილისი.
- გოზალიშვილი, შ. (1976). *ილია ოქრომჭედლიშვილი*. თბილისი: საბჭოთა საქართველო.
- ივერია*. (1887). #248. 27 ნოემბერი. თბილისი.
- კვალი*. (1894). #43. თბილისი.
- მოსკოვის საოლქო ისტორიული არქივის ფონდი*. #213, ანაწერი 2, საქმე 186.
- ჟორდანიას, ნ. (1894)ა. ორიენტალისტთა X საერთაშორისო კონგრესი. *კვალი*. #43. თბილისი.
- ჟორდანიას, ნ. (1894)ბ. ორიენტალისტთა X საერთაშორისო კონგრესი. *კვალი*. # 44. თბილისი.
- გეგილი*. (1912). #7-8. თბილისი.
- სახალხო გაზეთი*. (1912). #660. თბილისი.
- წერილი მოსკოვიდამ. (1887). *ივერია*. #72. 15 აპრილი. თბილისი.
- ჭავჭავაძე, ი. (1889). ახალი ამბავი. *ივერია*. #49. 7 მარტი. თბილისი.
- ხახანაშვილი, ალ. (1887). თუმები. *ივერია*. #248. 27 ნოემბერი. თბილისი.
- ხახანაშვილი, ალ. (1893). შენიშვნები ძველი ქართულის შესახებ. *ივერია*. #274. 19 დეკემბერი. თბილისი.
- ხახანაშვილი, ალ. (1894)ა. აზრი პროფ. ჰომელისა ქართული ენის შესახებ. *კვალი*. #35. თბილისი.
- ხახანაშვილი, ალ. (1894)ბ. აზრი პროფესორის ტომამეკის, ქართველთა და სომეხთა შესახებ. *ივერია*. # 217. 13 ოქტომბერი. თბილისი.

- ხახანაშვილი, ალ. (1898). პარიზის ნაციონალური ბიბლიოთეკის ქართული ხელნაწერები. *მოამბე*. I. განყოფილება II. თბილისი.
- ხახანაშვილი, ალ. (1901). ქართული სამწერლო ენა. *ივერია*. #82. 15 აპრილი. თბილისი.
- ხახანაშვილი, ალ. (1902). იმერული თუ ქართული ენა. *ივერია*. #263. 8 დეკემბერი. თბილისი.
- ხახანაშვილი, ალ. (1904). ერთი იურიდიული ტერმინის განმარტება. *ივერია*. #10. 14 იანვარი. თბილისი.
- ხახანაშვილი, ალ. (1905). ბრიტანეთის მუზეუმის ქართული ხელნაწერები. *მოამბე*. #8. განყოფილება II. თბილისი.

REFERENCES

- akhali ambavi. [New Story] (1887). *iveria. [Iveria]*. #62. 24 mart'i. Tbilisi.
- badridze, sh. (1968). kartvelmtsodneobis gamochenili moch'irnakhule aleksandre khakhanashvili. [Aleksandre Khakhanashvili, a prominent scholar of Georgian studies]. *lit'erat'ura da khelovneba. [Literatura da Tskhovreba]*. Tbilisi: Sabchota Sakqartvelo.
- garsevanishvili, al. (1887). ts'erili mosk'ovidam. [A Letter from Moscoew]. *iveria. [Iveria]*. #59. 20 mart'i. Tbilisi.
- gogoladze, t. (2009). aleksandre khakhanashvili-kartvelologi. [Aleksandre Khakhanashvili – Kartvelologist]. *kutaisis sametsniero bibliotek'is ts'elits'deuli. [Kutaisis Samestniero Bibliotekis Tselitsdeuli]*. #1. Kutaisi.
- gozalishvili, sh. (1975). aleksandre khakhanashvilis tskhovrebisa da moghvats'eobis amsakhveli dok'ument'ebi. [Documents reflecting the life and work of Alexander Khakhanashvili]. *saist'orio moambe. [Saistorio Moambe]*. #31-32. Tbilisi.
- gozalishvili, sh. (1976). *ilia okromch'edlishvili. [Ilia Okromchedlishvili]*. Tbilisi: Sabchota Saqartvelo.
- iveria. [Iveria]*. (1887). #248. 27 noemberi. Tbilisi.
- k'vali. [Kvali]*. (1894). #43. Tbilisi.
- mosk'ovis saolko ist'oriuli arkivis pondi. [Moscow Regional Historical Archive Fund]*. #213, anats'eri 2, sakme 186.
- zhordania, n. (1894)a. orient'alist'ta X saertashoriso k'ongresi. [X International Congress of Orientalists]. *k'vali. [Kvali]*. #43. Tbilisi.
- zhordania, n. (1894)b. orient'alist'ta X saertashoriso k'ongresi. [X International Congress of Orientalists]. *k'vali. [Kvali]*. #44. Tbilisi.
- jejili. [Jejili]*. (1912). #7-8. Tbilisi.
- sakhalkho gazeti. [Sakhalkho Gazeti]*. (1912). #660. Tbilisi.
- ts'erili mosk'ovidam. [A letter from Moscow]. (1887). *iveria. [Iveria]*. #72. 15 ap'rili. Tbilisi.
- ch'avch'avadze, i. (1889). akhali ambavi. [New Story]. *iveria. [Iveria]*. #49. 7 mart'i. Tbilisi.
- khakhanashvili, al. (1887). tushebi. [Tushetians (Tushs)]. *iveria. [Iveria]*. #248. 27 noemberi. Tbilisi.
- khakhanashvili, al. (1893). shenishvnebi dzveli kartulis shesakheb. [Notes on Old Georgian]. *iveria. [Iveria]*. #274. 19 dek'emperi. Tbilisi.
- khakhanashvili, al. (1894)a. azri p'rop. homelisa kartuli enis shesakheb. [Opinion of Prof. Hommel about Georgian language]. *k'vali. [Kvali]*. #35. Tbilisi.

- khakhanashvili, al. (1894)b. azri p'ropesoris t'omashek'is, kartvelta da somekhta shesakheb. [Opinion of Professor Tomashek about Georgians and Armenians;]. *iveria. [Iveria]*. #217. 13 okt'omberi. Tbilisi.
- khakhanashvili, al. (1898). p'arizis natsionaluri bibliotek'is kartuli khelnats'erebi. [Georgian Manuscripts of the National Library of Paris]. *moambe. [Moambe]*. I. ganqopileba II. Tbilisi.
- khakhanashvili, al. (1901). kartuli samts'erlo ena. [Georgian literary language]. *iveria. [Iveria]*. #82. 15 ap'rili. Tbilisi.
- khakhanashvili, al. (1902). imeruli tu kartuli ena. [Imeretian or Georgian language]. *iveria. [Iveria]*. #263. 8 dek'emberi. Tbilisi.
- khakhanashvili, al. (1904). erti iuridiuli t'erminis ganmart'eba. [A definition of one legal term]. *iveria. [Iveria]*. #10. 14 ianvari. Tbilisi.
- khakhanashvili, al. (1905). brit'anetis muzeumis kartuli khelnats'erebi. [Georgian manuscripts of the Museum of Britain]. *moambe. [Moambe]*. #8. ganqopileba II. Tbilisi.